

Spreken in Parijs

Ruth Weber

Zoekt u volgelingen, zoek nullen
F. Nietzsche

Bij wie ik het weten veronderstel, die heb ik lief
J. Lacan

Parijs - een stad vol universiteiten, hogescholen en andere plaatsen waar het woord in aanzien staat. Van veel mensen die in Parijs doceren, zijn in Nederland de geschriften bekend. Een kleine bloemlezing: M. Foucault geeft les op het Collège de France, H. Cixous en G. Deleuze in St. Denis (= ex-Vincennes), J. Derrida op de Ecole Normale Supérieure, S. Kofman en M. Serres aan de Sorbonne, J. Kristeva op Jussieu, J. Bau-drillard in Nanterre, Ze beginnen langzamerhand naam te krijgen.

Het franse denken maakt school - Hoe is het in die school?

Het intellectuele leven

'Het onderwijzen is altijd een proeftuin voor mijn publicaties geweest', zegt C. Lévi-Strauss in een interview met de *Libération* (1), 'alle boeken die ik geschreven heb, zijn eerst 'uitgesproken'.' Deze opmerking is van toepassing op de meeste schrijvende docenten (docerende schrijvers). Het kollegeonderwerp ligt het volgende jaar in de boekhandel. Dit is misschien één van de redenen waarom de kolleges van bekende mensen door een zo divers publiek bezocht worden. Het onderwijs wordt gegeven voor studenten die te maken hebben met alle formaliteiten die nodig zijn om een diploma te halen, maar het is in het algemeen vrij toegankelijk en het heeft ook de functie gekregen van een algemeen cultureel goed waarvan 'de intellectueel' op de hoogte wil blijven; men wil weten wat er gezegd wordt, zoals men de laatste films en toneelstukken gezien wil hebben. Niet voor niets worden kolleges vaak 's avonds of op zaterdag gegeven. Kranten en tijdschriften geven regelmatig aandacht aan wat er op de universiteiten 'gedacht' wordt. Daarnaast worden er bijna onafge-

Krisis 14, 1984, pp 36-46

broken lezingen, diskussies, kolloquia, rondetafelgesprekken over allerlei onderwerpen georganiseerd, door de instituten zelf, maar ook door meer commerciële instellingen, zoals bijvoorbeeld de FNAC, de Parijse reuzenboekhandel. Men hoeft geen studie in de psychoanalyse, filosofie of literatuurwetenschap te doen om de ideeën van Lacan (+), Derrida of Cixous te kunnen volgen. Ze houden als het ware niet alleen rekening met de lezers, maar ook met de toehoorders (2). Of alles te volgen is, is een tweede, maar dat geldt ook voor gewone studenten (misschien wel in sterkere mate). Een van de karakteristieken van de 'franse school' is in ieder geval dat ze geen 'zuiver wetenschappelijk' vertoog heeft; ze laat een vermenging van stijlen zien waar theoretische, literaire, essayistische en filosofische taal naast elkaar staan. De vaak genoemde (en bekritiseerde) retorika van Franse teksten zou in dit licht geplaatst kunnen worden: ze zijn ontstaan uit voordrachten. De spreker heeft de mensen voor zich willen winnen, willen overtuigen, of met de woorden van Baudrillard willen verleiden (3).

Het intellectuele leven in Parijs, het hart van het 'franse denken', vormt een kontekst (een 'pre'-tekst, een avanttexte, een pré-écriture...) voor de gepubliceerde teksten, zoals bepaalde cafés een kontekst voor het existentialisme van Sartre c.s. vormden (4).

De 'intellectuele toerist' is in Parijs in de hoedanigheid van 'auditeur libre' (5) verzekerd van een goedkope theatervorm: een uitstapje naar een amfitheater of andere zaal om een kollege te beluisteren en te bekijken. Ik wil hiervan plaatjes tonen - een panorama tekenen waarin deze mythe (het Franse denken) 'gebeurt' en met de toneelkijker enkele 'topoi' van wat dichterbij bekijken.

Theater

Enkele impressies:

Première - 17.00, een aula. Langzaam komen er mooie mondaingeklede mensen binnendruppelen. De zaal is tegen half zes zo goed als vol. Op het podium hangt een groot donkerrood fluwelen gordijn. Daarvoor een stoel en tafel. Het gonst van de opgewonden gesprekjes, enthousiaste begroetingen en gekus. Het is dan ook de eerste keer na het lange zomerreces. Cassettes worden klaargezet. Even over half zes gaat de deur open, een plechtig moment, hij komt binnen. Gaat achter de tafel staan en blijft het eerste uur ook staan. Onder zijn jasje een rode trui die afsteekt bij het donkerrode gordijn. Zijn verhaal begint: la méthode - μεθοδος - weg én beweging... En zo gaat het - geanimeerd en animerend - twee uur door.

Ouverture - 9.30, zaterdagmorgen. Tafels in een vierkant in de ene helft van de zaal, in de andere helft rijen stoelen. Het binnenkomend - voornamelijk vrouwelijk - publiek ziet er 'feestelijk' uit (heel wat anders dan het hollandse broek-kostuum). De zaal loopt vol, laatkomers plaatsen zich in het schellinkje. Cassettes worden klaargezet, uit ééntje, kennelijk de officiële registrator, klinkt hard tegen de blauwe lucht van de ramen prachtige operamuziek. Zij komt binnen, groter, steviger dan ik op grond van de foto's gedacht had. En begint - eveneens het eerste uur rechttop - l'amour, la peur ... Zij spreekt de meisjes toe, die zich bemind voelen. Na drie uur heeft ze zich verleidelijk langzaam ontdaan van sjaal, vest en nog een bedekking en kondigt ze een pauze aan voor de volgende drie uur gaan beginnen.

Ook het volgende kan gebeuren: de zaal loopt langzaam vol. Iemand in een net pak loopt handenschuddend de zaal in - is dat hèm, vraag je je af. Dan komt er iemand binnen, iets indrukwekkender, met boekwerken in zijn handen, die mensen aanspreekt. Dat is hem dus, denk je. Zo komen er nog twee heren binnen. Tenslotte verschijnt er een grote walrus en het is duidelijk dat niemand anders het geweest had kunnen zijn: Aujourd'hui, vous pouvez demander des questions, si vous avez le courage...

De voorstelling geeft de grenzen van tijd en plaats aan die spreker en publiek gezamenlijk hebben (enkele nabijen mogen achter de coulissen komen). Als akteur geven de sprekers hun (levens)lessen, buiten het theater loopt ieder in gewone kleren rond - de voorstelling is voorbij. Vaak is de zaal, zeker bij een 'première', 'uitverkocht'. Men komt veel te vroeg of is bereid genoeg te nemen met een staanplaats. Er is één spreker, er zijn vele luisteraars. De verhouding leraar-leerling is er één tussen stem en oor. Een van de 'souffleurs' van het parijse gezelschap, Nietzsche die zich op velerlei plaatsen in zijn geschriften over het onderwerp onderwijs heeft uitgelaten, noemt dit - spelend met het griekse woord voor luisteraar - de 'akroamatiese onderwijsmethode'.

De spreker en het gehoor

Wie hängt bei euch der Student
mit der Universität zusammen?
Wir antworten: Durch das Ohr,
als Hörer. Der Ausländer er-
staunt. Nur durch das Ohr? (6)

Het zijn niet alleen menselijke oren die luisteren, de eerste rij is gewoonlijk geheel gevuld met kunstoren - de draagbare cassetterecorders - die de schrijvende handen vervangen kunnen.

Men wordt zo werkelijk één en al oor (Langohre - om aan Nietzsche te herinneren), ter plekke en daarna steeds weer. Het lichaam kan zich verplaatsen, wat rondkuieren (zo heb ik bij een kollege psychoanalyse weleens wat echte oren zien wegsluipen) of zelfs helemaal thuisblijven. Het aantal (kunst) oren is kenmerkend voor de faam die de spreker geniet. Die zelf soms ook wel gebruik maakt van zo'n kunstoor (ik heb iemand een keer om registraties van zijn eigen kolleges horen vragen, hij had zelf niet zo uitgebreid aantekeningen gemaakt); publikaties van 'séminaires' (werkgroepen die meestal kolleges met de 'mogelijkheid tot vragen stellen' zijn) kunnen waarschijnlijk niet meer zonder.

Er wordt dus geluisterd, al wordt de monoloogvorm af en toe onderbroken (soms op verzoek van de spreker die zich geneert voor deze encscenering) door een sokratiese dialoog. Het is de spreker die de opmerkingen beoordeelt: dat is waar, maar..; dat is niet waar, want.., maar de meeste interrupties klinken als die van een theaterpubliek (bijvallen, gelach, uitroepen). Men komt immers niet voor een debat, men komt voor een 'preek' tot 'stichting en vermaak'.

"Ik vind het minder prettig als er gediskussieerd wordt", zegt een al vijf jaar lang trouwe volgeling van A., "wat de anderen zeggen, interesseert me niet, ik zou wel weken achter elkaar naar haar willen luisteren".

Men volgt niet het onderwijs over een bepaald onderwerp, maar men volgt het onderwijs van een leraar en men is vervolgens nieuwsgierig waar deze het over zal hebben. Het gaat niet zozeer om het overdragen van een bepaald kennispakket met de docent als een neutraal doorgeefluik (afgezien van de vraag overigens of dit mogelijk is), de sprekers 'leren' hun manier om te leren, hun methode. Alhoewel een aantal opmerkingen natuurlijk welkom is om het idee te geven van een communicatie (dat men niet tegen stoelen en banken staat te praten), streeft men niet naar een 'demokraties' discussiemodel, wat in Nederland vaak gebruikelijk is, men moedigt geen gedachtenwisselingen aan. De spreker is meester van het woord. En de toegang tot het woord heeft een hoge drempel in deze situatie die min of meer aanvaard, zo niet gewenst is. Wanneer een vrouw de positie van spreker heeft, botst deze traditie wel eens met het feministies ideaal van demokratiese verhoudingen; zo wordt er in de wandelgangen gemopperd over lange monologen. "Men is niet gewoon aan een 'vrouwelijke meester'", legt de volgeling van A. me uit, "aan mannen kent men gemakkelijk gezag toe. Bij vrouwen gaat de akseptatie maar moeizaam en er komen - van vrouwen zelf - regelmatig allerlei kritiese vragen".

De leraar en de leerling

Na dertig jaar werk kan men de wens te willen promoveren wel als een symptoom beschouwen. M. Mannoni, *Le symptome et le savoir*, promotierede, 13-5-1982, Parijs.

Leraar en leerling, zijn dat niet slechts twee aspecten van één rol, van iemand die 'leert'. De leraar onderwijst niets anders dan de weg die hij/zij zelf bewandelt. Leren, aldus S. Felman in *'Teaching as a literary Genre'* (7), 'is the creation of a new condition of knowledge - the creation of an original learningdisposition'. In Parijs worden er nogal wat leraren nagevolgd. Op de vraag 'wie is x?' zal men geneigd zijn 'een leerling van y' te antwoorden, in plaats van bijvoorbeeld de universiteit te noemen waar de desbetreffende persoon gestudeerd heeft; men werkt in de traditie van iemand. Navolgen is soms niet meer te onderscheiden van nalopen wanneer een methode mode wordt. Dat levert een stroom van publicaties op waarvan de titels op zich al bepaalde sleutelwoorden laten weerklinken (Macht, Verlangen, Differentie..), tot de volgende mode in het middelpunt komt te staan. Die sleutelwoorden worden misschien eerder met nadruk gehoord dan dat ze met nadruk uitgesproken zijn; Derrida verwondert zich bijvoorbeeld over het effect van het begrip Dekonstruktie (8). En Lyotard schrijft in *'Endurance and the Profession'* (9) over zijn verbazing dat de door hem moeizaam aangedragen stof zo enthousiast door de toehoorders ontvangen wordt. "Ik herinner me", zegt een leraar/leerling, "dat jij vijf jaar geleden hierover vond dat...". "Ik herinner me die gelegenheid niet", antwoordt de leraar, "jij kunt nu van alles gaan verzinnen, want ik herinner me niets" (gelach in de zaal). Wanneer de voorjaarsvakantie nadert, vraagt B. of de mensen in die week niet toch willen komen (anders komt de stof niet af, wie kent niet die leraarsuitspraak): natuurlijk wil men dat. Het is toch prettig om bij de geliefde leraar te zijn?

Het lichaam en de geest

L'admiration: sentiment complexe d'étonnement, le plus souvent mêlé de plaisir exalté et d'approbation devant ce qui est estimé supérieurement beau, bon ou grand. (10)

Leren is niet het overdragen van kant en klare kennis, het

proces van de overdracht tussen leraar en leerling is een centraal gegeven in hun verhouding. En, zoals Freud zegt, geen overdracht zonder liefde (bewondering, sympathie). Freud wijst in zijn geschriften herhaaldelijk op het belang van de overdracht in de analytische situatie en waarschuwt de analytici ervoor trots te zijn op de vele patiënten die verliefd raken. 'Dit heeft niets met uw eigen persoon te maken, het is een logies gevolg van de situatie' (11). Bovendien is deze overdracht helemaal niet specifiek voor de relatie analytikus-patiënt, verdedigt Freud de psychoanalyse tegen mogelijke aanvallen op dit 'genante gegeven', overdracht komt op zeer veel plaatsen voor, maar wordt als zodanig niet (h)erkend. Verliefdheid tussen leraar en leerling is een bekend thema, en ook in Parijs worden heel wat mensen bewonderd als een 'ster', misschien wat openlijker toegegeven door vrouwelijke dan door mannelijke 'leerlingen'. En door de ene 'ster' wordt deze bewondering meer 'uitgespeeld' dan door de andere (het zijn sterke benen die...). Freud noemt de overdrachtsliefde 'weerstand' die in de plaats komt van verder zelfonderzoek, met de liefde zijn als het ware de problemen opgelost. Zo kan men de bewondering van studenten veroordelen als een kritiekloze akseptatie van de ideeën van de meester of meesteres die het zoeken naar een 'eigen waarheid' stopzet (onze eigen tekst staat immers op de bodem van de eigen ziel te lezen, aldus een Grote Leraar). Dit lijkt het geval met een gedeelte van het parijse publiek. Maar er is ook een keerzijde: de bewondering funktioneert als een positieve kracht die stimulerend werkt en veel in beweging zet, ideeën doet stromen die elders achterwege blijven. Geestdrift.

"It is difficult to be sure where body stops and character begins" (12).

De leerling projekteert zich op de leraar en de leraar projekteert zich op het 'onderwerp'. Vertegenwoordigt Socrates niet al de paradox van de leraar die anderen maant met zich zelf bezig te zijn en zich zelf te leren kennen? Die 'rol' is je op het lijf geschreven! (13).

De vrouw die kolleges over 'de melancholie en de psychoanalyse' geeft ziet er uit als de overwonnen melancholie. De man die 'de gestolen brief' van E.A. Poe behandelt, staart als een blinde de zaal in - ziet hij de toehoorders wel, hij mompelt zijn verhaal met een sigaret tussen zijn lippen - mogen we wel horen waar het over gaat. De vrouw die de psychoanalyse benadert als een spel, staat het lijden in het gezicht geschreven. De man die kollege geeft over 'taal en sekse', lijkt iedere keer blij als hij het woord kan afstaan. Achter een streng masker ligt de kwetsbaarheid van een vrouw die ervoor waarschuwt een theorie te rigoreus toe te passen. En wat te denken van een filosoof die Spinoza behandelt en zijn afwijzend antwoord op een lukratief aanbod hoogleraar filosoof-

fie te worden aan de akademie te Heidelberg: "Ik bedenk namelijk in de eerste plaats dat ik van het bevorderen der filosofie zou moeten afzien, als ik mij wilde wijden aan het onderwijzen van de jeugd" (14). En waar zouden de ideeën over verlangensstromen meer succes kunnen hebben dan in het koele, rationele en dekadente Parijs? Waar tegelijkertijd een zichzelf moralist noemende docent de moralistische 17e en 18e eeuwse schrijvers behandelt.

'Het probleem van onze lessen', zegt de 'taal en diachronie' meneer, als er steeds weer een handjevol andere luisteraars zijn, 'is het publieke flottante'. 'Tja', voegt hij eraan toe, uit het raam naar de bomen kijkend, 'de lente is een moeilijke tijd...'.
.

Alma Mater

Neen, *dom* is ze niet! Ik vrees dat ze leeren zal uit zichzelf, wat *gylieden* niet leerdet zonder *my*. *Dom* is *Thugater* niet!

Multatuli

Alma Mater - de Voedende Moeder, de inspirerende bron tot kennis was lange tijd het enige vrouwelijke element op de universiteit. Stonden vroeger niet alleen mannen op het toneel, die zonodig de vrouwenrollen voor hun rekening namen? Moeten vrouwen op haar beurt 'mannenkleren' aantrekken wanneer ze zich op deze plaats stellen die in de kultuurgeschiedenis steeds een 'mannenrol' is geweest?

Volgens Lacan zijn deze vrouwen inderdaad 'culotté' (culotte=broek), een opmerking die hij afkeurend maakte bij haast iedere vrouw die het niet met zijn ideeën eens was. De literatuur over onderwijzen behandelt meestal dat van 'man tot man' en als het expliciet over vrouwen gaat, betreft het vaak het onderwijs van 'immorele leraren' (b.v. De Sade) of lessen in 'onwetendheid' (b.v. 'L'école des femmes' van Molière). Op een andere wijze dan Lacan vragen ook C. Clément en H. Cixous zich af wat er met het 'vrouwelijke' gebeurt wanneer vrouwen de 'macht van het woord' hebben en een 'meester' vertoog houden (Echange) (15). Ze zijn het er over eens dat vrouwen dit soort 'posities' moeten opeisen en zulke vertogen moeten 'stelen'; maar terwijl Clément de 'zakelijke autoriteit' verdedigt als essentieel en noodzakelijk voor kennisoverdracht, vindt Cixous dat het weten hierdoor nog ontogankelijker wordt en dat de 'spreker' als belemmering in plaats van als bemiddeling funktioneert. Ideaal zou zij vinden dat de spreker zich zo in het spel brengt alsof men niets weet, alsof men de andere het 'niet-weten' aanbiedt. Zij bedoelt hiermee, denk ik, een situatie zoals die tussen analy-

tici en patiënten kan zijn: de analytici vertellen niet hoe het 'werkelijk' is, maar 'vergeten wat ze weten'.

'Vrouwenstudies' zoeken naar nieuwe verhoudingen, andere betrekkingen tussen betekenissen en betekenaren. Hoe 'hanteren' vrouwen op 'sprekers'posities haar macht? Ook zij staan op het toneel en zullen niet zo gauw de zaal in lopen, ze staan in de schijnwerpers en het contact met het publiek is soms zelfs wat moeizaam. Uit onwennigheid niet in staat tot de liberale houding die mannelijke sprekers kunnen hebben (experimenteel toneel)? Uit krampachtigheid vanwege hun onzekere positie? "Je kan niet zomaar bij de kolleges van X. gaan zitten", zegt een docent die deze zelf volgt en hierdoor geïnspireerd kollege geeft; "Jij hebt al een vraag gesteld", hoor ik een docent tegen een student zeggen tijdens een lezing van een 'hogere' gast. Nu is 'macht in de interactie' op zich al geen thema dat veel aandacht krijgt in de franse 'vrouwenstudies', men richt zich meer op macht 'in de symboliese orde' (of anders gezegd, men probeert feminisme en ('post')strukturalisme op elkaar te enten). En jaloezie en concurrentie, de keerzijde van bewondering, is een vrij algemeen verschijnsel in de 'toneel'wereld, dat ook in Parijs niet ontbreekt. Docent worden is geen eenvoudige zaak, naast het universitaire examen moet men zware vergelijkende examens doorgekomen zijn en pas als men wat hoger in de hiërarchie is opgeklimmen, kan men zich permitteren eigen ideeën wat nader uit te werken. De (vrouwelijke) sprekers hebben het woord ook wel 'verdiend'.

Het woord en de tekst

Das kommt vom lesen!

Och, als men lezen kon!

Men loopt nog al eens met een stapeltje boeken in de armen, waaronder zich dan de jongste 'primeur' bevindt (een inaugurerende rede voor het Collège de France leent zich hier goed voor). Een programmaboekje is er echter nauwelijks te krijgen, zodat het niet gemakkelijk is te overzien wat er op het toneel gebeurt. De sprekers richten zich immers tot het publiek en niet tot hun kollega's, al zijn hun teksten impliciet een kommentaar op die van de anderen. Het gevaar bestaat zich in het woord te verliezen.

Het toneel kent al gauw het probleem van de (re)presentatie waardoor zaken als compleet en synthetisch worden gebracht die alleen maar als fragment oprecht kunnen zijn (16). Het toneel fascineert, boeit en zet de schrijvers-redenaars nogal eens, door de retoriek van hun vertogen, in hun eigen grot gevangen (en 'comment s'en sortir?'). Met de toeschouwers dreigt dan hetzelfde te gebeuren. Het toneel van deze parijse 'school'

die in het officiële universitaire onderwijs een buitenbeentje, maar daarbuiten het bekendste is, is vooral zo aantrekkelijk omdat men het gevoel heeft dat de teksten nog gemaakt moeten worden; dat men zelf bij deze produktie betrokken kan zijn; dat het de plaats is waar krachten zich meten om de macht van het weten.

De bibliotheek waarin ik aan het schrijven ben, heeft grote ramen die uitkijken op een binnenhof. Een groep studenten oefent daar een toneelstuk. Hun stemmen dringen steeds harder door in de leeszaal. Mensen staan op en lopen naar de ramen.

Noten

- (1) Libération, jeudi 2 juin 1983.
- (2) Misschien kijken nu enige lezers wat verbaasd, maar dezen moeten zich realiseren dat de fransen van jongs af aan op school leren zich mondeling uit te drukken, dat ze goed op de hoogte zijn van 'hun klassieken' zodat ze wat betreft retoriek wel het een en ander gewend zijn; bovendien zijn ze dol op konverseren en diskussiëren waarbij de vorm altijd belangrijk is. De barrière voor nederlanders van een bepaalde terminologie en een zekere gemanierdheid in franse vertogen heeft deels te maken met dit kultuurverschil.
- (3) Zie J. Baudrillard, *Oublier Foucault*, Editions Galilée, 1977 Paris.
- (4) Zo kunnen bepaalde elementen in het 'litteraire leven' de waarde van een literair feit krijgen: bijvoorbeeld tijdschriften of litteraire salons.
Zie B. Eichenbaum, 'Das literarischen Leben' in: J. Striedter (herausg.) *Russischer Formalismus*, Fink Verlag, München 1969.
- (5) Letterlijk vertaal: vrije luisteraar. Zo word je genoemd als je zonder examens af te leggen voor je plezier kolleges volgt.
- (6) Een citaat uit "Ueber die Zukunft unserer Bildungsanstalten", een niet afgemaakte serie lezingen van Nietzsche die in de "Nachlass" zijn opgenomen. Hij behandelt hierin het onderwijs en de betrekking leraar-leerling. Zijn verhaal (een vervolghverhaal dat ophoudt als het spannend wordt) is als volgt: Een oude filosoof zit 's avonds met zijn leerling op een eenzame berg te wachten op een vriend die maar niet komt. Twee jonge studenten zitten eveneens om andere redenen op dezelfde bergtop te wachten en zijn noodgedwongen 'Ohrenzeuge' van de dialoog tussen meester en leerling, met name van het gemopper van de filosoof. Ook vindt er een gesprek plaats tussen hen vieren. Men is geneigd in de oude man Nietzsche te zien, maar de rol

die hij zichzelf expliciet toekent, is die van een van de twee studenten die dit allemaal heeft meegemaakt. Hij beschrijft zijn makker en zichzelf in deze lezingen als: "bequem aus der Schwelle der Gegenwart hingestreckte Nichtsnutze". "Nietsnutten wilden we zijn. En we waren het ook! Hoera!.... Zo dachten we er toen nu eenmaal over, mijn vereerde toehoorders".

De twee voelen zich vereerd door de aandacht van de filosoof en genieten van dit onverwachtse interessante gesprek, maar tegelijkertijd hebben ze medelijden met hem, een oude man, die hun hulp nodig heeft om de weg te kunnen vinden in het donker. "Wozu führen wir den alten Mann hier nächtlicherweile zwischen Baum und Fels herum?" vragen ze zich op een gegeven ogenblik af. 'Wat doen we met elkaar', 'waarom zijn we bij elkaar', lijken alle betrokkenen zich soms af te vragen - een bekende vraag voor velen 'in het onderwijs'?

- (7) Een themanummer van de *Yale French Studies* (één uit de laatste jaren).
- (8) Zie *L'oreille de l'autre, Textes et débats avec Jacques Derrida*, sous la direction de C. Lévesque et C.V. McDonald, VLB éditeur, Montréal, Québec 1982. In het rondetafelgesprek met 'vertalen' als discussiethema zegt Derrida dat het effect van het begrip 'dekonstruktie', voor hem een woord in een rij van vele woorden, een verassing was.
- (9) Zie noot 7, p. 72-77.
- (10) Zie P. Imbs, *Trésor de la langue française*, Paris 1971.
- (11) Zie onder andere de tekst 'Zur dynamik der Uebertragung' en 'Bemerkungen über die Uebertragungsliebe', respectievelijk p. 363-375 in deel VIII en p. 306-321 in deel X van S. Freud *Gesammelte Werke*, Imago Publishing Co, London 1946.
- (12) Een uitspraak van A. Carter in haar antropologische roman *Return to laughter*.
- (13) Het thema 'leren' houdt mij al jaren bezig.
- (14) Brief 48 in: *De briefwisseling van Spinoza*, vertaald, uitgegeven en bekomentarieerd door F. Akkerman, H.G. Hubbeling, A.G. Westerbrink; De Wereldbibliotheek, Amsterdam 1977.
Zie ook brief 9 'Aan den Zeer Geleerden jongeling Simon de Vries'. Deze had zich in een brief beklagd dat hij vanwege de strenge winter en het slechte weer zo ver van Spinoza gescheiden was: "Gelukkig, ja driewerf gelukkig uw medgezel Casuaris, die onder 't zelfde dak met U verwijslt, en al ontbijtende, etende en wandelende over de voortreffelijkste zaken met u spreken kan". Troostend antwoordt Spinoza:
....Casearius behoeft gij niet te benijden want er is niemand met wien ik minder ben ingenomen dan met hem,

en voor wien ik meer op mijne hoede moet zijn, dan voor hem; weshalve ik u en alle bekenden wil waarschuwen, mijn denkbeelden hém niet mede te deelen dan wanneer hij tot rijperen leeftijd gekomen is. Hij is nog te jong, te weinig met zich zelf eens, en meer weetgierig dan waarheidslievend. Ik hoop echter dat hij deze gebreken, die aan de jeugd eigen zijn, na enkele jaren vanzelf zal afleggen; ja bijna houd ik dit voor zeker, voor zoover ik naar zijn karakter kan oordeelen, waarom dan ook zijn inborst mij noopt hen lief te hebben". Kortom, men moet een leerling niet teveel vertellen (of zoals Nietzsche het uitdrukt 'voor een zwerm willekeurige toehoorders' moet men het beste wat men zou kunnen geven, verborgen houden).

- (15) In: *La jeune née*, par H. Cixous et C. Clément, 10-18, Paris 1975.
- (16) De aantrekkelijkheid van het theater van bijvoorbeeld Beckett is zijn kracht voorbij het theater te gaan. Bij hem niet de illusie van een mooie zeepbel, maar het risiko zeep in de ogen te krijgen.